



Siekdami žurnalo gelmės ir įvairovės tęsiame vyriausiųjų redaktorių profesorių Leono Gudaičio ir Egidijaus Aleksandravičiaus teminių leidinių tradiciją. Šio „Darbų ir dienų“ tomo straipsniai sudaryti 2024 metais vykusios konferencijos „Egziliniai Štuthof kalinių likimai“, skirtos Štuthof koncentracijos stovyklos išlaisvinimo 80-mečiui, dalyvių pranešimų pagrindu. Čia malonus skaitytojas ras plačią problematiką – nuo atminties ir prasmės fenomeno iki Lietuvos aplinkoje gana gerai atpažįstamo Dievų miško – Balio Sruogos sukurto vaizdinio apie kalinių kasdienybę, kančias ir paskutinės kelionės prieš išsilaisvinimą aprašymą, taip pat ir paties Sruogos kūrinio sovietinės cenzūros paliktų žaizdų analizę. Nagrinėjama egodokumentika ne tik papildo sisteminių žinojimą, bet ir liudija, kad Štuthof patirtys, kad ir kiek laiko būtų praėję, liko kalinių atmintyje ir korespondencijoje.

Štuthofas – vienas iš nacių represinės sistemos etalonų – lietuviškoje istoriografijoje ir atmintyje, matyt, labiausiai atpažįstamas, tyrinėtas ir pirmiausia reprezentuoja nacių vykdytas sisteminės žudynes, tiesiogiai prisidėjusias prie lietuvių naikinimo. Nedidelę, bet sisteminę analizę yra publikavęs Arūnas Bubnys¹, taip pat savo įžvalgų yra pateikę ir kiti buvę Štuthof kaliniai: Stasys Yla, Vladislovas Telksnys, dažnai Štuthof kalinimų kontekste minimas kunigas Alfonsas Lipniūnas. Šis – Štuthof fenomenas – gerai iliustruoja bendrą XX amžiaus vidurio ir pabaigos tendenciją, galimas pamokas bei tolesnes projekcijas tiek tyrinėjimų, tiek atminties kontekstuose.

Štuthofas nacių žudynių žemėlapyje iškyla kaip lietuvių kančios vieta, kai tuo metu Aušvicas-Birkenau yra tapęs nacių barbarybės simboliu, pirmiausia siejamas su Holokaustu. Tačiau Štuthof ir Aušvico-Birkenau tyrimų ir atminties prasmė

¹ Bubnys, Arūnas. *Lietuviai Štuthof koncentracijos stovykloje 1942–1945*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2023.

yra ta, kad šios vietos peržengia etniškumo ribas, itin ryškus išgyvenusiųjų liudijimuose – tad tautybė, socialinis statusas ir pan. praranda bet kokiais reikšmes ir į pirmą planą iškyla žmogiškumas, atjauta bei pagalba. Todėl iš šiandienos perspektyvos nacių nusikaltimai, neretai motyvuoti rasinių ir etninių kriterijų, įgyja platesnę prasmę – ne tautiškumas ar socialinis statusas lemia žmogiškumą, ne vien pragmatizmas bei logika padeda išgyventi ir likti žmogumi. Nors ir užčiuopiama, tačiau sunkiai racionalizuojama ir verbalizuojama žmogiškosios prigimties dalis lieka ne tik euristinio, bet ir emocinio bei ontologinio slėpinio dalimi. Stasio Ylos įvardyta binarinė opozicija – žmonės ir žvėrys – ir šiandienos pasaulyje lieka vienu iš kertinių, bet neatsakytų klausimų – kokie pradai glūdi žmogaus prigimtyje ir kas jiems padeda arba trukdo atsiskleisti.

Clemensas Sedmakas savo straipsnyje „Ethics of Memory and the Ethics of Remembering“ svarsto atminties ir prisiminimų dialektiką – ką galime ir turime atsiminti ir kaip formuoti atmintį, susijusią su traumomis ir traumuojančiu žinojimu? Sunkiai suvokiami žiaurumai liudininkų yra užfiksuoti ir išsakyti, o šiandieninė akademinė etika kelia pagrįstą klausimą – kiek ši traumuojanči patirtis turi būti vėl perteikiama? Šiame kontekste Sedmakas kelia ir kalbos klausimą – kokia išraiška būtų tinkama trauminėms patirtims nusakyti, kaip perteikti tai, kas pagal mūsų emocinį ir psichologinį suvokimą būtų nustumta į atimties užkaborius kaip žeminanti ir traumuojanči patirtis? Vokietijos puoselėjama atminties kultūra dažnai pristatoma kaip geras pavyzdys, tačiau straipsnyje primenami ne tik etikos aspektai, bet ir tai, kad analizuojant ir pristatant sudėtingas temas reikia atvirumo ir nuolankumo, lygiai kaip ir sudėtingiausioje situacijoje galima įžvelgti vilties momentą.

Elžbieta Grot straipsnyje, skirtame kunigui Alfonsui Lipniūnui, nagrinėja jo pagrindinę, pastoracinę veiklą Štuthofe 1943–1945 metais. Autorė įrodo, kad Lipniūnas buvo viena iš centrinių religinio gyvenimo figūrų Štuthofe, kur jis kaip dvasininkas, atliekantis sielovadą, tapo atrama ir pavyzdžiu su religinėmis praktikomis sąsajų neturintiems žmonėms. Nemenkas dėmesys publikacijoje skiriamas Štuthofio kalinių evakuacijai, kur kunigas Lipniūnas aktyviai dalyvavo. Išgyvenusiųjų liudijimu pradedant mirties maršą savo maisto daivinius kunigas išdalino silpniesiems, o pats nešėsi religinius reikmenis ir knygas. Ir net šiame – žiauriausiame ir nuolatiniu mirties ženklų paženklintame etape – aukojo šv. Mišias ir teikė kitus religinius patarnavimus, kad palaikytų viltį praradusius žmones. Nepaisant tragiško Alfonso Lipniūno likimo, jis buvo ir tebėra vilties bei pergalės prieš nebūtį simbolis.

Reimeris Mölleris straipsnyje susitelkia į Štuthofio kalinių evakavimą jūriniais keliais – analizė, paremta gausiais archyviniais šaltiniais, liudija itin sunkų ir pražūtingą kalinių perkėlimą, todėl autoriaus mintis, kad ši evakuacija jūra iš esmės gali būti laikoma vadinamųjų mirties maršų analogu yra įžvalgi ir pagrįsta. Istoriografijoje daugiau analizuoti ir gausesniais prisiminimais liudyti buvusią koncentracijos

kalinių pervarymai, nacių eufemistiškai vadinti evakuacijomis, iš principo daugeliui reiškė mirtį dėl nepakeliamų kelionės sąlygų, išsekimo ir prižiūrėtojų žiaurumo. Möllerio straipsnis pagrindžia, kad situacija naudojantis tiek keltais, tiek laivais iš esmės nesiskyrė – nors pėsčiomis reikėjo eiti mažiau, nepakeliamos sąlygos, žiaurus prižiūrėtojų elgesys, įskaitant ir tuos nacių aplinkos žmones, kurie tiesiogiai lagerių sistemai nepriklausė, šį evakuacijos būdą pavertė mirtinu nemažai daliai joje dalyvavusiųjų.

Dixie Henri le Fèvre Simonseno straipsnyje, skirtame Štuthofio kalinių likimams, daugiausia dėmesio kreipama į jų evakuacijos patirtis. Pradedama nuo brutalaus štuthofiečių perkėlimo, pareikalavusio nemažai kalinių gyvybių, ir baigiama ramesniu, bet gana problemišku kalinių įsikūrimu antinacinės koalicijos narių aplinkoje. Simonseno straipsnyje išryškėja kalinių priėmimo ir adaptacijos iššūkiai jau pasiekus saugias vietas. Nors šis aspektas nėra plėtojamas, bet yra gera kryptis tolesniems tyrimams – išties palikus kalinimo vietas gyvenimas buvusiems kaliniais nebuvo lengvas ir paprastas. Šiame straipsnyje koncentruojamasi į kolektyvines patirtis, o ne vieno pasirinkto atvejo analizę, todėl galima susidaryti bendresnį evakuacijos ir vėlesnio įsikūrimo vaizdą. Švedijos kaip priimančios šalies išryškinimas straipsnyje taip pat yra svarbus, o jos archyvų ir diplomatų egodokumentų naudojimas yra gana novatoriškas ir papildantis iki šiol buvusį žinojimą.

Aurelija Mykolaitytė savo publikacijoje „Tylos formos Stasio Ylos kūryboje“ analizuoja vieno iš Lietuvos Štuthofio kalinių kunigo Stasio Ylos kalinimo patirtis. Šalia Sruogos Yla yra kitas kalinys, paskelbęs savo atsiminimus apie šią koncentracijos stovyklą. Straipsnyje nagrinėjami ne tik Ylos atsiminimai „Žmonės ir žvėrys Dievų miške“, bet ir jo poezija, konceptualiai analizuojant tylos prasmę ir jos raiškas. Autorė išryškina savotišką konvencinę priešpriešą – atsiminimai ir patirtys pirmiausia aktualizuojami per kalbą ir vaizdinius, bet kai turimos patirtys peržengia „normalias“ patirtis ir išgyvenimus, tylą virsta iškalbinga priemone, pasakančia daugiau negu žodžiai.

Neringa Markevičienė savo publikacijoje analizuoja žinomiausio Štuthofio kalinio Balio Sruogos beletrizuotus prisiminimus – „Dievų mišką“. Autorė siekia atkurti autentišką tekstą ir autoriaus raišką, išniekintą sovietinės cenzūros. Straipsnyje lyginami trys knygos leidimai, analizuojama, kaip keitėsi jų redagavimas. Atkleidžiamos charakteringiausios nuredagavimo vietos ir pavyzdžiai, įvertinama, kodėl imtasi tokių veiksmų. Galiausiai autorė apibendrina, kad ir paskutinis „Dievų miško“ leidimas dar nėra tas kūrinys, kurį parašė Balys Sruoga, nors su kiekvienu nauju leidimu pamažu artėjama prie autorinio sumanymo ir palikimo.

Nerijus Pipiras savo straipsnyje atkreipia dėmesį į nacių okupacijos metais vykdytas katalikų kunigų ir vienuolių represijas, nes katalikybę okupantai suvokė kaip vieną iš lietuviškos tapatybės formų. Nors nacių okupacijos laikotarpiu tikėtasi, kad

Katalikų bažnyčios padėtis po sovietų represijų ir ateistinės politikos pagerės, tačiau straipsnio autorius parodo, jog reali situacija buvo kitokia. Pagal bažnytinės struktūros principus Pipiras suregistruoja ir trumpai pristato Katalikų bažnyčios atstovų represijas Vilniaus vyskupijoje ir kitose Lietuvos vyskupijose. Autorius parodo, kad daugiausia represijų buvo įvykdyta Vilniaus vyskupijoje, tad jos išskyrimas logiškas, o sykiu ir įdomus, turint omenyje kelis dešimtmečius trukusią Vilniaus ir jo karšto, o sykiu ir vyskupijos, pavaldumą Lenkijai. Autoriaus išvada aiški, tačiau gali skatinti ir tolesnius tyrimus bei diskusijas – naciai katalikų kunigus ir vienuolius represavo pirmiausia už ganytojišką veiklą ir evangelizaciją, o jų politinė veikla ir motyvacija juos domino kur kas mažiau.

Ieva Steponavičiūtė Aleksiejūnienė savo publikacijoje analizuoja dviejų Štuthofio kalinių Stasio Vainoro ir Vytauto Meilaus korespondenciją. Po karo jie gyveno Švedijoje ir susirašinėjo su bičiuliu iš Kauno Teodoru Bieliackinu, įsikūrusiu Islandijoje. Kalinimo patirtys jų privačioje korespondencijoje taip pat nebuvo pamirštos. Straipsnio autorė, pristačiusi visų korespondentų biografijos detales, analizuoja ego-dokumentus, kurie anksčiau nebuvo žinomi – šie laišrai rasti privačiame archyve. Tradiciškai istorija suprantama kaip nuosekli, organizuota eiga su priežastimis ir padariniais, gana aiškiai apibrėžtomis pozicijomis ir vertybėmis. Tačiau būtent asmeninė perspektyva gali priartinti prie tikro gyvenimo ir aplinkos vertinimo. Kas vienalaikėje erdvėje traktuojama kaip asmeninė pozicija ir perspektyva, istorinėje plotmėje gana dažnai ženklinama: subjektyvu, netikslu, vertintina atsargiai ir pan. grifais. Todėl autentiškos asmeninės perspektyvos išryškinimas ir jos analitinis pristatymas padeda geriau suvokti ne tik konkrečius istorijos epizodus, bet ir bendrą gyvenimo kontekstą, kuris retai kada būna schematizuotas ir aiškus.

Šiame „Darbų ir dienų“ tome sudėti straipsniai skaitytojus supažindins ne tik su naujomis įžvalgomis ir interpretacijomis, euristiniu bei akademiniu naujumu, bet ir primins kertinius būties bei atminties klausimus.

To linkime ir naujajai redakcinei kolegijai, kuriai, tikėtina, pavyks sėkmingai tęsti žurnalo leidybą iki jo šimtmečio jubiliejaus 2030 metais. Šiuo tomu vyriausioji redaktorė Rūta Petrauskaitė, 2019–2026 metais kuravusi 15 „Darbų ir dienų“ tomų, atsisveikina su skaitytojais.

Rūta Petrauskaitė,
žurnalo „Darbai ir dienos“ vyriausioji redaktorė

Daiva Kristina Kuzmickaitė ir Linas Venclauskas,
85 numerio koredaktoriai